

PARADIGMA “TRANZICIJSKOG KAPITALIZMA” I BOSANSKOHERCEGOVAČKI IZLAZ IZ TRANZICIJSKE KRIZE

PARADIGM OF “TRANSITION CAPITALISM” AND BOSNIAN WAY OUT FROM THE TRANSITION CRISES

Prof. dr Kadrija Hodžić
Ekonomski fakultet Univerziteta u Tuzla

Sažetak. U prilogu se problematizira paradigma „tranzicijskog kapitalizma” kao kapitalizma sui generis, nastalog na ishitrenom, neoliberalnom konceptu “ekonomike prelaza” postkomunističkih zemalja u posljednjoj dekadi XX vijeka. S forsiranjem stabilizacije i kratkoročnih razvojnih efekata, te s gotovo isključivo forsiranom kvantitativnom stranom brze vlasničke transformacije (odsustvo kvaliteta efikasnosti nove vlasničke strukture i upravljanja) nastanak i razvoj kapitalizma u postkomunističkim zemljama i nije mogao a da ne bude “brz...nezreo...i problematičan.” U bosankohercegovačkim ekonomskim i političkim specifičnostima autor aktualizira važnost stabilnog makroekonomskog okvira kako za ekonomski rast tako i postizanje održivog smanjenja siromaštva kao i podizanje građanske sigurnosti. Međutim, na putu doseganja ekonomske održivosti i makroekonomske stabilnosti, kao istovremenog procesa ispunjavanja standardnih tranzicijskih ekonomsko-socijalnih preduslova za pridruživanje EU stoje ekonomski i politički faktori unutarnje i vanjske prirode, na koje autor reagira s preporukama za makroekonomski okvirni izlaz iz tranzicione recesije.

Ključne riječi: tranzicijski kapital, tranziciona recesija, Bosna i Hercegovina

Abstract. This text problematizes the paradigm of “transition capitalism” as a capitalism “sui generis”, emerged on an injudicious, neo-liberal concept of the “transit economy” of post-communist countries in the last decade of XX century. By forcing stabilisation and short-term development effects, by almost exclusively forced quantitative side of a rushed ownership transformation (absence of the quality of efficacy of the new ownership structure and management), the inception and development of capitalism in post-communist countries could not be anything else but “rashed...immature...and problematic”. In specific economic and political qualities of Bosnia and Herzegovina, the author actualises the importance of a steady macro-economic frame for economic growth, for achieving sustainable decrease of poverty, as well as promotion of citizens security. However, there are internal and external economic and political factors to be fulfilled to achieve economic sustainability and macro-economic stability as synchronous processes for fulfilling standard transition economic-social prerequisites for joining EU. The author recommends macro-economic way out from the transition recession.

Key words: transition capitalism, transition crises, Bosnia and Herzegovina

TRANZICIJSKI KAPITALIZAM “ULAZI BRZO, NEZRELO I PROBLEMATIČNO”

Ono što je ostvareno u privredama većine tranzicijskih zemalja je napredak u dokidanju centralnih ekonomija, brzom privatizaciji, liberalizaciji cijena, otvaranju ekonomija, te uspostavljanju konvertibilnosti... Već krajem 1994. godine mnoge tranzicijske zemlje CEE su prošle najnižu tačku recesije, pad nezaposlenosti je zaustavljen, dok su udjeli privatnog sektora u ostvarivanju GDP radikalno izmijenjeni: već u prvih pet godina u većini zemalja premašili su 50 %, dok se prije otpočinjanja privatizacije ovaj udio svodio na manje od 5 %. Sa desetogodišnjicom tranzicije prosječni udio privatnog sektora se popeo čak na prosječnih cca 70 %.

No, uprkos formalnim uspjesima, strategiju “bježanja u kapitalizam” (Galbraith) karakteriše neizgrađenost tržišnih institucija, nedovoljno artikulirani svojinski odnosi, poremećena ciljna funkcija preduzeća, pravna nesigurnost i drastično opadanje GDP u većini zemalja. Ovakav prelaz netržišne u tržišnu ekonomiju J. Kornai će nazvati “čudnom ničijom zemljom.”¹

U razmaku sumarnih ocjena petogodišnjice i desetogodišnjice tranzicije iskazan je mali kvalitativni pomak. Kako je zaključio Sekretariat of the UN Economic Commission for Europe nakon prvih pet godina kapitalizam u zemljama u tranziciji, “je još uvijek bio na svom početku: “rastao je brzo, ali nezrelo i problematično.”² Podnaslov u kome je iznesena ova ocjena, “Infant capitalism?” dovoljno govori o tomo šta

¹ J. Kornai, *Transformational Recession: The Main Causes*, *Journal of Comparative Economies*, No. 1, 1994, str. 34.

² *Five Years of Reform. A Brief Retrospective*, *IDS Bulletin Vol 29, No 3, 1998, str. 10.*

autori misle o ovakvom kapitalizmu. Sličnu ocjenu, nešto ranije, je iznio Nuti, koji će ovaj proces opisati specifično heterogenim, mukotrpnim, bučnim i neurednim.³

Druga faza (zadnjih pet godina), odn. zaokružena decenija tranzicije donijele su dalje progresiranje: privatnog sektora, liberalizacije spoljnotrgovinskog i deviznog režima, kao i liberalizaciju cijena, ali i nepostignutu makroekonomsku stabilnost (održavanje visokih stopa inflacije, visokih budžetskih i spoljnotrgovinskih deficita, kao i rasta debalansa javnih finansija, te odsustvo institucionalnih tržišnih okvira). Izraženi neuspjeh spram očekivanja kritičari pripisuju “nametnutoj” i “jednostranoj primjeni ekonomskog liberalizma.” U zadnje vrijeme kritike, iritirane najviše primjerom Rusije, dobijaju potvrdu i među samim neoklasičnim ekonomistima (J. Sachs, J. Stiglitz i drugi). Odbojnost Josepha E. Stiglitz, ekonomiste Odjela za ekonomska istraživanja Svjetske banke prema projektu nekritičke i oktroisane renesanse liberalizma u tranzicijskim zemljama zasnovano je na prigovoru o ugrađenom “nerazumijevanju samih temelja tržišne privrede, kao i nerazumijevanja temeljnih procesa reformi” u ovaj projekat. “Na primjeru popratnih pojava ruske vaučerske privatizacije (eksproprijacija državne imovine, moral-hazard tranzicionog menadžmenta), koja u haotičnom stanju stvara “klice novog ekonomskog sistema”, Soros zaključuje da “to jeste bio oblik kapitalizma, ali veoma primitivan, iznikao u različitim formama, drugačijim nego što bi to bilo u normalnim uvjetima.”⁴ Da bi ga razlikovali od autentičnog kapitalizma, ovakav kapitalizam, koji se u postkomunističkim zemljama nastoji izgraditi za svega nekoliko godina smo označili kao *tranzicioni kapitalizam*.

No, zašto su uvjeti za nastanak kapitalizma u zemljama CEE nenormalni?

U odgovoru bi svakako trebalo zahvatiti način i vrijeme stvaranja autentičnog kapitalizma, bez obzira na njegove američke, evropske ili japanske opcije. Tom putu ni sa vremenskog ni sa sadržajnog aspekta tranzicijski kapitalizam ne sliči. Da podsjetimo: zapadni kapitalizam se razvijao stotinama godinama, a u Japanu nekoliko decenija. Istina, u prilog objektivne i nužne razlike u vremenskoj dimenziji nije teško prihvatiti da za dužu kapitalizaciju komunističkog socijalizma naprosto nema vremena. Međutim, čak i ako prihvatimo nužnu razliku od ekonomskog oporavka zapadnoevropskih zemalja poslije Drugog svjetskog rata (u programu *Marshallovog plana* nije bilo privatizacije), ponajviše jer se s privatizacijom najbrže raskida s komunističkim establišmentom, ostaju pitanja ekonomske naravi prelaznog procesa i neposredne ekonomske politike. U prvom slučaju ekonomska politika ispoljava s jedne strane, neusklađenost stabilizacije i institucionalne dimenzije tranzicije, a s druge podstičaj drastičnog rasta privatnog sektora, čiji rast ne prati progres u drugim elementima paketa tranzicije. Veći broj zemalja CEE već je dostigao prosječni udio privatnog sektora u GDP-u nekih od zemalja OECD.

U ekonomskim uvjetima koji su karakterisali početak tranzicionog procesa u CEEC, stabilizacija jeste nužan uvjet za radikalne sistemske promjene, ali još ne i dovoljan zbog zaostajanja potpunijih institucionalnih promjena. S forsiranjem stabilizacije i kratkoročnih razvojnih efekata, te s gotovo isključivo forsiranom kvantitativnom stranom brze vlasničke transformacije (odsustvo kvaliteta efikasnosti nove vlasničke strukture i upravljanja) nastanak i razvoj kapitalizma u zemljama CEE i nije mogao a da ne bude “brz... nezreo... i problematičan.” Rezultat je primjene neoliberalnog modela održivog rasta, kakav je *Washingtonskim konsenzusom* instaliran u ekonomske politike zemalja CEE. Shodno Stiglitzevim analizama, model zapostavlja upute neoklasične teorije po kojoj su za funkcionisanje tržišne privrede (u smislu *Pareto efiksnosti*) jednako neophodni konkurencija i privatno vlasništvo. Šok-terapijski prenos (distribucija) državne svojine je lako izvodljiv, ali takva privatizacija ne doprinosi stvaranju osnova tržišne privrede. “Zbilja, ako se privatizacija sprovodi na manje-više nelegitimne načine i u okruženju koje ne raspolaže neophodnom institucionalnom infrastrukturom, to može da dovede u pitanje dugoročne izgleda za izgradnju tržišne privrede. Što je još gore, tako stvoreni interesi privatnog vlasništva doprinose slabljenju države i podriivanju društvenog poretka, kroz korupciju i zapetljavanje u regulativu... “ Otuda, “to što privatizacija nije uspjela da udari temelje tržišnoj privredi nije slučajnost, već logična posljedica načina na koji je ona sprovedena.”⁵

Krize koje su ovakvom politikom izazvane u nekim istočnim i južnoevropskim zemljama, uključujući traženje odgovora na pitanja neostvarenih efekata politike privatizacije, navele su na osporavanja

³ D. M. Nuti, *Post-Comunist Mutations*, "Journal of Transforming Economies and Societies", Vol.3, No 1, 1996.

⁴ G. Soros, *The New York Review of Books* (prenešeno u magazinu “Dani”, Sarajevo, 31.3.2000.).

⁵ J. Stiglitz (cit. Prema “*Ekonomska politika*”, 2522, 21. Avgust 2000, str. 18).

jednostranosti tranzicijskog kapitalizma *Washingtonskog konsenzusa*. Za ostvarivanje dugoročnog rasta, tvrdi Stiglitz, neophodno je obezbijediti *funkcionisanje tržišta*, što zahtijeva mnogo više od niske inflacije i brze privatizacije. Za ovo je potrebna snažna finansijska regulativa, konkurentnost i podsticaj transfera tehnologije, uz transparentnost cjelokupnog tranzicionog procesa.⁶ Formiranje *Pakta stabilnosti za jugoistočnu Evropu* (1999), nastavak je, implicitnog, priznanja o neuspjehu pojedinačnih tranzicija u zemljama jugoslovenske Evrope.⁷

Neophodna korekcija nezrelosti tranzicijskog kapitalizma ide, dakle, preko produbljene institucionalne reforme, čije reduciranje na vlasničku komponentu (privatizaciju) izaziva "problematične" reperkusije. U jednom od svojih posljednjih izvještaja stručnjaci EBRD-a su istakli potrebu, korespondentnu s ranijom tezom institucionalista, neophodnosti ispunjenja institucionalnog faktora tranzicije, koji uz privatizaciju obuhvata efikasniju organizaciju državnog menadžmenta (naročito kada je u pitanju borba protiv korupcije), poboljšavanje regulatornih uvjeta za poslovanje, podizanje efikasnosti korporativnog upravljanja, poboljšavanje finansijskog sistema (kako bankarskog sistema tako i finansijskog tržišta) i daleko veće prisustvo socijalne komponente, te demokratizaciju društva (izgradnja civilnog društva). Isti izvor navodi da su upravo najveći podbačaji u onom dijelu institucionalne reforme koja se odnosi na politiku konkurencije, restrukturiranje preduzeća, korporativnog upravljanja i finansijskog sistema.⁸

Ako je kapitalizam uopće neizbježan za razvijene zemlje, zašto bi njegovo i povijesno dosegnuto krajnje društvenoideološko ustrojstvo - liberalna demokracija, zasnovana na uznapredovanju uz racionalnu socio-ekonomsku modernizaciju, u postkomunističkim zemljama bila očekivana s nezrelom socijalnom strukturom tranzicijskog kapitalizma?

NASTUP I TRAJANJE TRANSFORMACIONE RECESIJE

Najdirektniji iskaz nezrelosti tranzicionog kapitalizma očituje se u nastupu, kako ju je označio J. Kornai, *transformacione recesije*.

Početkom 90-tih euforično se očekivalo da političko oslobođenje od komunista automatski stvara liberale, a ekonomsko oslobođenje od planske privrede - slobodno tržište. Prevrat socijalizma više je ispunjen nekritičkim prihvatanjem privatizacije i liberalizacije cijena i spoljne trgovine kao jednostavnih, spasonosnih i brzih mehanizama oslobađanja od vlasti komunista nego što je podrazumijevao jasni i realni interes za konačno utočište preobražaja socijalizam - kapitalizam. Prema prenošenju jednog jesenjeg broja "Business Weeka" iz 1991., S. Bous, čuveni predstavnik *radikalne političke ekonomije* u USA, bio je ne malo iznenađen kada je, boraveći u Moskvi u prvoj polovini 1991., ustanovio da "Rusi manje istinski vjeruju u sam kapitalizam, a više upotrebljavaju retoriku privatizacije i tržišta da bi se suprotstavili birokratiji."

Eufemizam, međutim, nije dugo trajao; brzo su uslijedila razočaranja, jer su prva konkretna ostvarenja bila daleko od očekivanih i olako datih obećanja političara i šok terapijskih ekonomista. Mada je svaka zemlja koristila sopstvene kriterijume, dinamiku i modele u procesu privatizacije i uopće strategije reformi, ali ne izvan općeg tranzicijskog okvira, kompleksnost i u biti protivrječnost ovih procesa redovno dovodi do jakih ekonomskih i socijalnih tenzija (pad svih makroekonomskih indikatora, prije svega GDP i proizvodnje, te rast nezaposlenosti i inflacije), koje se podvode pod široki već pomenuti Kornaijev naslov *transformacione recesije*. Ovakvo stanje, po nepodijeljenim mišljenjima kritičara, dolazi: kao neminovni "inicijalni transformacioni šok" zbog velike depresije u vrijeme naglog napuštanja prethodnog ekonomskog i društvenog sistema, bilo zbog pogrešnih procjena o brzini izvođenja privatizacije i spremnosti stranih investitora da uđu u ove zemlje.

⁶ J. Stiglitz, *More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus*, The 998 WIDER Lecture, January 7, Helsinki, 1998, str. 20.

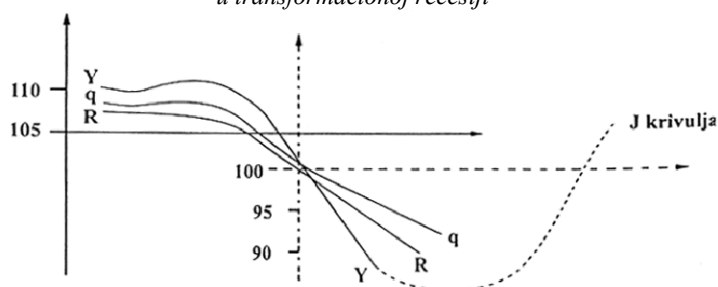
⁷ *Pakt promovira zaokret od ekonomističkog koncepta tranzicije i u hijerarhiji ciljeva najavljenog koncepta demokratske tranzicije postavlja prvo razvoj demokratskih političkih procesa, slijede dobrosusjedski odnosi, izgradnja povjerenja i pomirenja, zatim stvaranje dinamičnih tržišnih privreda na osnovama zdrave ekonomske politike, otvorene za spoljnu trgovinu, strana ulaganja i razvoj jakih tržišta kapitala (vid. J. Minić, Program obnove i razvoja jugoistočne Evrope u "Jugoistočna Evropa 2000. Pogled iz Srbije", Beograd, 1999).*

⁸ *Transition Report*, EBRD, 1998, str. 2.

Iscrpnije analize su, pri tome, identifikovale tri vrste razloga ekonomsko-socijalne dubine pada:⁹ (1) smanjenja u tražnji, nastala zbog naglo sprovedene liberalizacije, (2) dezintegracije tržišta institucionaliziranog u *Savjetu međusobne ekonomske pomoći* na koje su bivše socijalističke zemlje bile u potpunosti oslonjene i (3) rapidnog smanjenja ponude usljed nemogućnosti da se dotadašnje relacije razmjene zamijene novim institucijama tržišno zasnovanog sistema koordinacije. Sem ovih objektivnih, neki autori nalaze i subjektivne uzroke krize, npr. u greškama i slabostima pojedinih vlada.

Primarni makroekonomski indikatori transformacione recesije su (1) pad GDP u svim privrednim djelatnostima, naročito u industriji i (2) pad zaposlenosti, pri čemu se zaposlenost smanjuje sporije od GDP. Na ove ove pojave se nadovezuje i nešto sporije smanjenje proizvodnosti rada. Ako bi se uzeli u obzir i drugi makroekonomski indikatori, njihova bi cjelina opadala još brže nego što to prikazuje proizvodnost rada na sljedećem grafikonu.

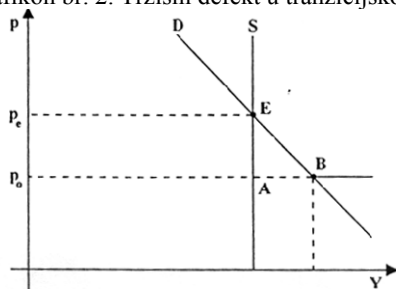
Grafikon br. 1: Kretanje GDP, zaposlenosti (Q) i proizvodnosti rada (R) u transformacionoj recesiji¹⁰

Na grafikonu je prvo predočena zona pozitivnih stopa rasta. Slijedi njihovo obaranje na nulu, gdje je premješteno ishodište koordinacionog sistema. Nakon toga GDP, zaposlenost i proizvodnost rada drastično opadaju. Nakon toga slijedi obnavljanje rasta.

Pad i negativne promjene u raspodjeli GDP uvjetuju i *tržišni defekt* (vid. grafikon br. 2). Najdublji pad GDP zabilježen je u prvih pet godina. U 1994-oj godini GDP je u većini zemalja prepolovljen, što je mnoge autore navelo da o tadašnjem stanju govore kao o "poluraspradu" ovih privreda. Najveći pad GDP (1994/1989), prema *Economic of Transition* Vol. 5(1) 1997, su imale zemlje CIS-a (pros.j.indeks 46, od čega najviše Gruzija i Armenija sa indeksima od čak 17,9 i 33,5), zatim baltičke zemlje (pros.j. indeks 56) i zemlje jugoistočne Evrope, bez BiH i SRJ (pros.j. indeks 69), a najmanje CEE zemlje (pros.j. indeks 80). Plate također padaju ali ne prate GDP, opadanje investicija je znatno veće nego što je pad industrijske proizvodnje pa dolazi do dezinvestiranja; zbog svega ovoga elastičnost plata je niža od elastičnosti štednje. Na takvom tržištu, koje je uz to do tada bilo krajnje imperfektno, nastaju sljedeće situacije: proizvodnja je "potpuno neelastična i krivulju ponude predstavlja okomica," ravnotežne cijene su znatno više od aktuelnih cijena (pe > po), "AB je mjera nestašica roba, a AE spremnost na netržišne napore kupaca (čekanje u redovima i dr.)."¹¹

Grafikon br. 2. Tržišni defekt u tranzicijskoj krizi

⁹ *World Development Report 1996, Oxford U.P. 1996.*

¹⁰ Prema M. Crkvenac, *Ekonomska politika, „Informator“*, Zagreb, 1997., str. 256.

¹¹ M. Crkvenac, *Ekonomska politika, ibid.*, str. 257-258.

Najeklatantniji primjeri gornjih relacija su, svakako, Rusija i Rumunija.¹² Početkom 1995. godine minimalne plate u Rusiji iznose 12,3 % životnog minimuma, a od 1989. do 1998. realne plate se respektivno smanjuju za 30, 40 i 60%. U Rumuniji su minimalne plate smanjene sa 62 na 54 % životnog minimuma. U gotovo svim zemljama cijene kvalitetnijih životnih namirnica, odjeće, namještaja, elektrouređaja i usluga rastu, dok plate radnika zaostaju. Sem radnika, tranzicijom hendikepirana grupacija su i seljaci čiji dohodak danas, čak i u tranzicijski uspješnoj Poljskoj iznosi samo 40 % gradskog dohotka (u 1990. je to bilo 92 %). Ovakve računicе navode jedan od ovogodišnjih brojeva njemačkog "Handelsblata" da kao žrtve privatne tržišne privrede u prvoj deceniji tranzicije proglašavaju radnike i seljake, a dobitnike privatne preduzetnike i pripadnike slobodnih profesija.

Ovakvom toku pojave krize, prilagođavanja i rasta analitičari daju različitu vremensku dimenziju. U Blanchardovom prilažu tok tranzicija je troetapan i poprima oblik slova U: počinje sa rapidnim padom gotovo svih ekonomskih pokazatelja, koji se zaustavlja poslije 3-4 godine, nakon čega slijedi izvjestan oporavak. M. Bruno je još precizniji. Tranzicijskom toku po njemu, prvo prethodi kriza rasta (1971-1989), dok hronologija same tranzicije započinje krizom (pojava stagflacije 1989-1991), nakon koje nastupaju stabilizacija (1991-1992), početak strukturnog prilagođavanja (1992-1993) i rast.¹³

Dubina ekonomske krize i nivo pada proizvodne (industrijske) aktivnosti bio je mnogo veći nego što se na početku pretpostavljalo. Štaviše postkomunističke zemlje "su uvučene u produženu ekonomsku krizu," što dovodi u pitanje socijalnu održivost tranzicije

Sve do 1998. nijedna zemlja nije dostigla nivo DP per capita koji je imala 1989.g. U prve 4 godine, u prosjeku, izgubljeno je 28% realne vrijednosti društvene vrijednosti iz 1989.g. (najviše u Uzbekistanu, a najmanje u Gruziji).

MAKROEKONOMSKI OKVIR ZA BOSANSKOHERCEGOVAČKI IZLAZ IZ TRANZICIONE RECESIJE

Nedovršena obnova i produžena tranziciona recesija BiH aktualiziraju važnost stabilnog makroekonomskog okvira kako za ekonomski rast tako i postizanje održivog smanjenja siromaštva kao i podizanje građanske sigurnosti.¹⁴ Ekonomsko iskustvo jugoistočne Evrope iz devedesetih pokazuje da do rasta ne dolazi bez makroekonomske stabilnosti koja je izgrađena na fiskalnom i monetarnom ublažavanju, ali i da sam rast nije dovoljan za smanjenje siromaštva ako nije fokusiran na socijalnu politiku i jačanje sposobnosti države da uključi marginalizirane grupe u ekonomski rast.¹⁵

Otklanjanje postojećih prepreka i podsticanje ekonomskog razvoja u BiH predstavlja ujedno ispunjavanje preduslova za prilagođavanje i pristupanje EU. Otuda slijedi nužnost prevodenja bosanskohercegovačke privrede na višu stopu rasta uz istovremeno obezbjeđenje osnovnih srazmjera između makroekonomskih agregata. Da bi se učinio ovaj korak prethodno valja ostvariti prelazne, intermedijarne ciljeve: nisku inflaciju, stabilan valutni kurs i finansijsku stabilizaciju, koji treba da obezbijede stalan rast BDP i životnog standarda, što su preduslovi za buduće uključivanje u EU. Izolovano postignuta prva dva intermedijalna cilja pokazuju da je bosanskohercegovačka postratna makroekonomska stabilnost konstantno reducirana na monetarni sektor. Prisustvo *Currency boarda* uz svu monetarnu rigidnost sprečava nacionalne i druge interesne udare na inflaciju (stabilna konveribilna valuta, stabilna kursna vrijednost i «nulta inflacija»). Zahvaljujući dosljednoj primjeni Zakona o Centralnoj banci na principima *Currency boarda* omogućeno je održavanje monetarne i cjenovne stabilnosti u BiH tokom ukupnog poslijeratnog perioda. Ponovljena istraživanja¹⁶ pokazuju da postoji visok stepen povjerenja stanovništva u stabilnost domaće valute i cijena: stopa inflacije održava se na niskom nivou te je nakon 0,4 % u 2002.g. blago porasla na 0,6 % u 2003. godini.

¹² G. Standing and D. Vaughan-Whitehead, *Minimalne nadnice u CEEC, Central Europe and Oxford University Press, 1999.*

¹³ M. Bruno, *Stabilisation and the Macroeconomics of Transition – How Different is Eastern Europe?*, "Economics of Transition", Vol. 1, No 1, 1993.

¹⁴ *Uvrštene teme u okviru politike zacrtane u milenijumskim razvojnim ciljevima (MDG) i dokumentom o strategiji smanjenja siromaštva (PRSP).*

¹⁵ B. Slay, *Uvodna riječ na Balkanskom Forumu za siromaštvo, Badem, 29. oktobar 2002.*

¹⁶ *Sistem ranog upozoravanja u BiH, razna godišta (prilozi F. Čauševića i F. Hadžića)*

Fiskalni sektor i sektor realne ekonomije, pri sadašnjem obrascu ekonomske politike ostaju van poželjnih stabilizacionih tokova. Održavanje stabilnosti domaće valute je upitno u uslovima niske izvozne sposobnosti pri opštoj spoljnotrgovinskoj liberalizaciji. Ekonomski rast je u potpunosti ovisan od dotoka strane pomoći, zbog čega je prisutna neusklađenost vanjskih tekućih i fiskalnih računa. Smanjivanje dotoka ovih sredstava usporava stopu ekonomskog rasta (sa 5,6 % u 2001. na 3,8 % u 2002. i 3,5 % u 2003.), koja je među najnižim u regionu. Nominalni GDP se procjenjuje na cca 7,2 milijarde, što daje 1.818 dolara p.c.

Budžetski deficit je velik, ostaje nepokriven jer, s jedne strane, nema realnih izvora u prihodima (slaba prihodna moć države zbog nepovoljne strukture poreza, sporih reformi finansijskog sektora i tržišta rada), a s druge javni rashodi ostaju visoki. Fiskalni deficiti prevazilaze granicu omjera dug - proizvodnja koja se može finansirati i razumne makroekonomske ciljeve u srednjoročnom periodu.¹⁷

Nema održivog privrednog rasta niti stvaranja radnih mjesta. Problemi strukturne naravi, niska razina i poremećena struktura investicija, te nepovoljna razina i struktura vanjskotrgovinske razmjene osnovni su ograničavajući faktori proizvodnje i zaposlenosti. Iako je od sredine 2002. primjetan trend bržeg rasta izvoza od uvoza, odnos izvoza i uvoza je još nepovoljan, pa je stopa nezaposlenosti i nadalje jedna od najviših u regiji (registrovanih 42 % krajem 2003), bez većih naznaka za smanjenje. Kako je udio nezvaničnog sektora veliki (30 do 40 %) stvarni nivo nezaposlenosti je po nekim proračunima upola manji.

Po ostvarivanju strukturalnih reformi, zemlja je, po ocjeni stručnjaka EBRD, svrstana u samo začelje tranzicionih zemalja.¹⁸ U procjenjivanju indikatora konkurentnosti u 59 zemalja na osnovu metodologije Svjetskog ekonomskog foruma, za 2002. godinu, BiH je vrlo nisko rangirana: npr., u pogledu «institucionalne stabilnosti», «konkurencije na domaćem tržištu» i «slobode ulaganja stranih investitora na domaćem tržište kapitala» zauzima od 55. do 56. mjesta, itd.¹⁹

Zemlja je u potpunosti oslonjena na eksterne faktore u konsolidaciji institucionalnih kapaciteta za ekonomski razvoj. Iako postoji politički i socijalni konsenzus glavnih aktera u društvu, opredjeljenje nosilaca političke moći za Evropu je načelno i verbalno.

OTVORENA PITANJA

Na putu doseganja ekonomske održivosti i makroekonomske stabilnosti, kao istovremenog procesa ispunjavanja standardnih tranzicijskih ekonomsko-socijalnih preduslova za pridruživanje EU²⁰ stoje ekonomski i politički faktori unutarnje i vanjske prirode:

1. Uz nesporni postratni napredak u izgradnji zemlje i ekonomskoj tranziciji, bosanskohercegovačka politička i ekonomska državna organizacija nije kompatibilna sa tržišnom privredom, iako je zemlja u nadzoru međunarodne zajednice podvrgnuta mjerama standardnog tranzicijskog paketa, čija nutrina reprezentuje tržišne i političke reforme. Bosanskohercegovački paradoks državnog ustrojstva fragmentizira jedinstveni administrativni i ekonomski prostor²¹, što:

1.1. stvara teškoće u izgradnji kapaciteta za održivi ekonomski sistem i zakonodavno i institucionalno harmoniziranje sa razvijenim zemljama, posebno EU, uključujući odsustvo vlastitih prihoda države;

1.2. blokira implementaciju zakona na državnom nivou, iako su doneseni u skladu sa evropskim standardima;²²

¹⁷ *Bosna i Hercegovina. Od zavisnosti do pomoći do fiskalne samoodrživosti, Studija zemlje, Svjetska banka., 2002.*

¹⁸ *Annual report 2002, EBRD.*

¹⁹ *Izveštaj o konkurentnosti BiH za 2001 godinu, ANUBiH, MIT, Sarajevo, 2002.*

²⁰ *U pitanju su: makroekonomska stabilizacija, uspostavljanje svojinskih prava i strukturne reforme neophodne za efikasno funkcionisanje tržišta, kao i prilagođavanje pravila i normativnog sistema za doseganje neophodnog stepena kompatibilnosti sa privredama na jedinstvenom tržištu*

²¹ *S obzirom da se entitetska fragmentiziranja provodi na temelju etničkog i konfesionalnog pripadanja za jedan broj domaćih kritičara ovakvo političko organizovanje je prepreka političke demokratije i funkcije društvenog sklada i u funkciji je proizvođenja društvenih napetosti, konflikata i destrukcije.*

²² *U pitanju su, npr.: Zakon o konkurencij i intelektualnom vlasništvu, Zakon o zaštiti potrošača, Zakon o statistici, itd. Politički pejisaž BiH, dakle, karakterističan je tzv. proto-demokracijom, što predstavlja demokraciju kao nadmoć*

- 1.3. komplicira i poskupljuje administrativno vođenje zemlje;
- 1.4. čini neusaglašenu metodologiju statističke obrade po entitetima, proizvodi nepouzdanu podatke o nezaposlenosti, BDP i drugim makroekonomskim podacima sa državnog nivoa;
2. Nacionalno i političko-administrativno Dejtonskim sporazumom podijeljena *privreda* na dva entiteta i kasnije formirani Distrikt Brčko, isključuje vođenje cjelovite makroekonomske politike. U pitanju su neuskadene:²³
- fiskalne politike (uz to i destimulativne),
 - politike formiranja stope inostrane razmjene (zbog čega je isključena mogućnost korišćenja devalvacije valute da bi je prilagodila kursnoj vrijednosti),
 - politike privatizacije,
 - politike formiranja cijena (različite inflacije),
 - politike ostvarivanja prihoda i
 - socijalne politike
3. Prethodnim procesima kao i činjenicom da su monetarna i fiskalna politika platnog bilansa podređene pravilima igre i uvjetima koje diktiraju eskterni faktori i institucije izvršena je (1) dezindustrijalizacija zemlje i (2) identificirani su SME kao motori ekonomskog rasta i razvoja. SME mogu biti značajan, ali ne i odlučujući faktor za nezaposlenost u slabim državama kakva je BiH, koje nisu u stanju kreirati svoju industrijsku politiku.²⁴
4. Uz teško ostvarivanje svojinskih prava («povratnički problemi») prethodna slika govori o zapriječanim ekonomskim slobodama²⁵ te u krajnjem ishodu o teško ostvarivoj tržišnoj privredi na ovim prostorima. Reducirana makroekonomska nestabilnost je, pri tome, očigledna, što zorno pokazuju: (1) dramatične razmjere nezaposlenosti, (2) neodrživi platni deficit, (3) neodrživi nivo vanjskog duga.
5. Uporedo vođenje ključnih ali nespojivih društvenoekonomskih procesa (ratne obnove, tranzicije ratne u mirodopsku proizvodnju i tranzicije socijalističke u tržišnu privredu), još u uslovima sveopće liberalizacije i izloženosti precesu globalizacije.
6. Aktivnost projekata donatorske pomoći, mada je vratila znatan dio nezaposlenih na posao i postavila osnovu za napredak, naročito u obnovi infrastrukturnih kapaciteta, značajno je prikrila kašnjenje BiH na slobodno (privatno) poduzetništvo. Strana pomoć razvoju civilnog društva, kao predviđena direktna podrška izgradnji preduvjeta ekonomskih sloboda, gotovo se pretvorila u svoju suprotnost (stvaranje «virtuelnog civilnog društva»).
7. Multilateralna liberalizacija trgovine za BiH otvara niz dilema, s obzirom na:
- a) izraženi trgovinski deficit zemlje,
 - b) činjenicu da BiH, pod uslovima liberalizovane trgovine, ne može zaštititi mladu nacionalnu industriju uz izmijenjene uvozne tarife, zabrane, ili kroz pružanje subvencija preduzećima u osnivanju.
 - c) ogromnu zavisnost od ostvarivanja prihoda po osnovu uvoznih tarifa
8. Postojeći ekonomski problemi ukazuju na nesumnjivu potrebu za promjenama. Međutim, za krupnije promjene još uvijek ne postoji potreban stepen međunacionalnog i međuentitetskog povjerenja i saradnje²⁶

zakona, ali u uvjetima permanentne normativne krize, bez demokratske ili političke strukture koje je može u potpunosti podržati.

²³ D. Stojanov, *BiH od 1995.: Tranzicija i rekonstrukcija privrede u «Politike međunarodne podrške zemljaam JIE», FOD BiH, Sarajevo, 2000.*

²⁴ *Ne umanjujući potrebu za uvažavanjem ove nove paradigme «poduzetničkog prestrukturiranja», smatramo da se predstave o SME kao spasonosnom rješenju za nezaposlenost i razvoj moraju uzeti sa rezervom. U suprotnom imati ćemo ono što čuveni radikalni ekonomisti Bowles i Edwards nazivaju «kapitalizam štandova za limunadu» - kao idealiziran pogled na kapitalizam u kome je privreda oslikana kao da se u potpunosti sastoji od malih businessa («štandova za limunadu») koji djeluju na savršeno konkurentnom tržištu (Razumijevanje kapitalizma, Zagreb, 1991.). Teze o SME kao generatoru ekonomskog rasta stvorile su nerealna očekivanja da će mali preduzetnici biti uspješni absorbenti očekivanog vala nezaposlenosti nastalih raspadom većih državnih privrednih sistema. SME su samo dio rastućeg privatnog sektora novih tržišta, te je tržišna strategija za njihov razvoj ista kao i za razvoj privatnog sektora uopšte.*

²⁵ *Na mjernoj ljestvici ekonomskih sloboda u svijetu za 2003., BiH je u grupi «pretežno neslobodnih zemalja».* <http://www.cf.heritage.org>.

²⁶ *Od 2001., kada je izvršeno ispitivanje javnog mnijenja koje je pokazalo divergentne nacionalne interese u BiH, do danas nije primjeren značajni pomak u približavanju ovih interesa.*

9. Štaviše, ostaje otvoreno pitanje da li bosanskohercegovačko društvo, s obzirom na dosadašnje "rezultate" sveukupne tranzicije ima unutrašnje sposobnosti za doseganje racionalnog društvenog sistema ili je "vanjski poticaj" zadana budućnost održivosti Bosne i Hercegovine?

Umjesto zaključka: preporuke

1. Makroekonomske politike razvoja izložene u dokumentu *Srednjoročna razvojna strategija BiH - PRSP* najvećim dijelom su usklađene sa politikama koje je ponudila međunarodna zajednica. Usmjeravanje na stvaranje pretpostavki za samoodrživ i ujednačen ekonomski razvoj i smanjenje siromaštva, govori o racionalno izraženoj misiji stvaranja pretpostavki za zaključenje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, i u konačnici za učlanjenje u EU 2009., u ime čega je uputno:

- a) i eksplicite i implicite aplicirati na ujednačavanje jedinstvenog ekonomskog prostora u BiH.
- b) kroz partnerski odnos, kao definisan poželjan odnos domaćih vlasti i onoga što u BiH nazivamo međunarodna zajednica, uključiti i odgovornost međunarodne zajednice za efektivno zadržanu ključnu ulogu u kreiranju makroekonomske politike zemlje.

2. Kako izgradnja jedinstvenog administrativno-ekonomskog prostora zahtjeva promjene Daytonskog sporazuma, za koje ne postoje neophodne političke pretpostavke, to preostaje da se njegovo ujednačavanje prepusti procesu prilagođavanja evropskih integracija, što počinje s implementacijom zakona koji su već doneseni na državnom nivou (Zakon o konkurenciji i intelektualnom vlasništvu, Zakon o zaštiti potrošača, Zakon o statistici, itd.).

3. Potrebe fiskalne reforme u BiH su više nego nesporne. Štaviše, u prioritetu daljih ekonomskih reformi stoji komplementarno - izgradnja fiskalnih kapaciteta i institucionalne reforme, što proizlazi iz nedovoljno identificiranih troškova za zdravstvo, vojsku i obrazovanje, odnosno nejasno (u nekim situacijama i pogrešno) usmjeravanje raspodjele sredstava, te neartikuliranih mehanizama socijalne zaštite. Za ovo je, naročito po pitanju postizanja srednjoročne održivosti, neophodan intenzivniji proces strukturalnog prilagođavanja, za šta već postoje značajne pretpostavke: započete reforme poreskog sistema, penzijskog i zdravstvenog osiguranja, te konstituisane politike izvršenja budžeta i izvršenja vanjske revizije. U tom kontekstu restriktivna poreska politika koincidira s okvirima zdravih budžetskih institucija i racionalnijeg i odgovornijeg pozicioniranja javne administracije.

4. Upravljanje javnim rashodima podrazumijeva značajne racionalizacije, što znači fokusiranje:
- a) u kratkom roku na javnu upravu, javni red i sigurnost; socijalnu zaštitu (naročito boračkih programa), obrazovanje, lokalna komunalna preduzeća i sl.
 - b) u srednjoročnom roku na: integrirani okvir fiskalnih sredstva i efikasnih kanala praćenja i izvještavanja kako na nivou države tako i na nivou entiteta; jačanja institucionalnih kapaciteta sistema finansijske odgovornosti

Međutim, u oba slučaja je neophodno:

- a) izvršiti prethodnu dijagnostičku analiza o stvarnoj disproporciji troškova, što bi dalo socijalno prihvatljiv «udar» na stvarne neracionalnosti u strukturi javnih rashoda.
- b) preispitati u kojoj mjeri «racionalizacije» osiguravaju veličine budućih budžetskih potreba i složenost upravljanja sistemom socijalne zaštite. Iskustva drugih zemalja istočne Evrope i centralne Azije pokazuju da je intenzitet restrikcija porezne politike u proporcionalnoj razmjeri s produbljanjem siromaštva i produbljanjem socijalnih razlika.

5. Kako je ostvarivanje stabilnosti domaće valute s režimom Valutnog odbora moguće zasnovati na finansiranju iz inostranstva samo u kraćem roku, to bi u srednjem rok stabilnost domaće valute morala biti zasnovana na rastu izvozne sposobnosti zemlje.

U srednjem i dužem roku devizni kurs domaće valute mora biti pokriven uravnotežavanjem pozicija platnog bilansa. Izraženi deficit ukazuje na potrebu izrade strategije vanjskotrgovinske razmjene i sektorskih strategija, koje će omogućavati značajnije smanjivanje trgovinskih i platnobilansnih debalansa BiH.

6. Iako je BiH skoro potpuno liberalizovala svoje tržište, politike liberalizacije trgovine, čiji porast između ostalog stimulira proizvodnju u zemlji s obzirom na preferencijalne trgovinske aranžmane koje EU

pruža BiH, otvaraju osjetljivo pitanje ekstremnog protekcionizma. Ipak, BiH mora nastaviti sa liberalnim pristupom spoljnotrgovinskoj razmjeni, uz:

a) Potrebu za balansiranjem troškova i prinosa od uvoznih carinskih stopa, čime bi se izbjeglo podriivanje napora domaćih proizvođača da pokrenu izvoz;

b) Sofisticiran pristup, koji promovira stimulisanje domaćih preduzeća, stvaranje institucionalne i regulatorne podloge, kao što su: sistemi legislative za proizvode, sistemi ocjenjivanja usklađenosti i sistemi nadzora nad tržištem, koji olakšavaju izvoz na tržište EU, pogotovo proizvoda iz sistema trgovinskih povlastica koje je EU već odobrila BiH, zatim zaštite od dumpinga, zaštitu od uvoza roba lošeg kvaliteta i nelegalnih transakcija. Ovo je opet uslovljeno prevashodnim zadatkom o izgradnji koherentnog sistema legislative na nivou BiH.²⁷

7. Rast izvozne sposobnosti u našim uslovima (valutni odbor, pozitivan saldo tekućih transakcija) moguć je samo uz dostizanje prosječne produktivnosti i konkurentskih sposobnosti na međunarodnim tržištima. Problem dostizanja prosječne produktivnosti konkurenata na međunarodnim tržištima neposredno je vezan za proces tehnološkog restrukturiranja. Kako za ovo nema domaćih realnih finansijskih izvora, neophodno je stvarati uslove za priliv finansijskih sredstava iz finansijskih institucija i stranih direktnih ulaganja.

8. S obzirom na nedostatak povoljnih dugoročnih kredita za privredu, među rješenjima je dugoročno zaduživanje banaka na međunarodnom finansijskom tržištu, budući da bi nakon dobijanja prvog suverenog rejtinga BiH (B3), i cijena novca na domaćem tržištu trebala biti niža.

LITERATURA:

- 1) Annual report (2002), EBRD.
- 2) Bosna i Hercegovina. Od zavisnosti do pomoći do fiskalne samoodrživosti (2002), Studija zemlje, Svjetska banka.
- 3) Bowles R., Edwards, R (1991), *Razumijevanje kapitalizma*, «Školska knjiga», Zagreb.
- 4) Bruno, M. (1993), Stabilisation and the Macroeconomics of Transition – How Different is Eastern Europe?, “Economics of Transition”, Vol. 1, No. 1.
- 5) Crkvenac, M. (1997), *Ekonomska politika*, „Informator“, Zagreb.
- 6) *Ekonomska politika*”, Beograd, br. 2522, 21.08. 2000.
- 7) *Five Years of Reform. A Brief Retrospective* (1998), IDS Bulletin Vol. 29, No. 3.
- 8) Hodžić, K. (2004), *(Re)privatizacija i globalizacija*, “Forum Bosnae”, Sarajevo.
- 9) Kornai, J. (1994), *Transformation Recesion: The Main Causes*, Journal of Comparative Economies, No. 1.
- 10) Minić, J. (1999), *Program obnove i razvoja jugoistočne Evrope* u “Jugoistočna Evropa 2000. Pogled iz Srbije”, Beograd.
- 11) Nuti, D. M. (1996), *Post-Comunist Mutations*, "Journal of Transforming Economies and Societies", Vol. 3, No. 1.
- 12) Soros, G. (2000), The New York Review of Books (prenešeno u magazinu “Dani”, Sarajevo, 31.3.2000.).
- 13) Standing G., Vaughan-Whitehead, D. (1999), *Minimalne nadnice u CEEC*, Central Europe and Oxford University Press.
- 14) Stiglitz, J. (1998), *More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus*, The 998 WIDER Lecture, January 7, Helsinki.
- 15) *Transition Report* (1998), EBRD.
- 16) *World Development Report 1996*, Oxford U.P. 1996.
- 17) *Izveštaj o konkurentnosti BiH za 2001 godinu* (2002), ANUBiH, MIT, Sarajevo.
- 18) Stojanov, D. *BiH od 1995.; Tranzicija i rekonstrukcija privrede* (2000) u «Politike međunarodne podrške zemljama JIE», FOD BiH, Sarajevo.
- 19) [http:// www.cf.heritage.org](http://www.cf.heritage.org).

²⁷ Indikativno je, npr., upozorenja o «zabrinjavajućim poteškoćama koje su se javile u sprovođenju regionalnih sporazuma o slobodnoj trgovini» u Izveštaju Evropske komisije o procesu stabilizacije i pridruživanja BiH za 2003. godinu. «Ovi sporazumi», kaže se ovdje, «sadrže specifične tehničke standarde WTO-a, ali BiH ne posjeđuje uvijek tehničku i/ili institucionalnu mogućnost zadovoljavanja ovih standarda na nivou države. Kao i prije, BiH nije bila u mogućnosti iskoristiti prednosti pogodnih uslova pristupa EU po Mjerama za autonomnu trgovinu zbog toga što institucije na državnom nivou još nisu u stanju da omoguće isticanje CE oznake ili da potvrde usklađenost za zakonodavstvom EU o sigurnosti.»